

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2022, 9 (1), 210-236

İSLÂM VE DİĞER İLÂHÎ DİNLERDE VARLIK KATEGORİSİNDE İNSAN ONURU

Human Dignity in the Category of Beings in Islam and Other Divine Religions

İsa ATCI

Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, isakonevi@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5198-3874

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	11/04/2022
Kabul Tarihi / Accepted:	27/05/2022
Yayın Tarihi / Published:	30/05/2022
Cilt / Volume:	9
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	210-236

Atıf / Cite as: Atci, İsa. "İslâm ve Diğer İlâhî Dinlerde Varlık Kategorisinde İnsan Onuru" [Human Dignity in the Category of Beings in Islam and Other Divine Religions]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/1 (2022), 210-236. Doi: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1101400>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (1) 2022: 210-236

İSLÂM VE DİĞER İLÂHÎ DİNLERDE VARLIK KATEGORİSİNDE İNSAN ONURU*

İsa ATCI**

Öz

Yoktan var edilmiş olan kevn-ü kâinat içerisinde insan, onurlu kılınmış bir varlıktır. Zira Allah onu özel bir formda yaratmış ve kendisine akıl ve irâde gibi müstesna özellikler bahsetmiştir. Yeryüzünün halifesi olarak nitelediği insanı, dünyadaki canlı ve cansız varlıklara hâkim kılmış ve her şeyi onun hizmetine sunmuştur. Kutsal metinlere bakıldığında insanın, “insan” olma vasfıyla bir onura sahip kılındığı görülmektedir. İlkten sahip kılındığı bu onuru daha da yüceltmek için Allah’a iman ve ibadetle yükümlü tutulan insanoğlu, onurunu kaybetmemek için de küfür ve isyandan sakındırılmıştır. Bu bağlamda insanın onurunu zedeleyecek davranışlara mâruz kalmama hakkı olduğu gibi başkasına zarar vermeme yükümlülüğü de bulunmaktadır. Bu çalışmada insanın Allah tarafından yaratılan varlıklar içerisindeki onurlu konumu teyit edilmeye çalışılmıştır. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dininin kutsal metinlerinde “insan onuru”na ilişkin veriler tespit edilerek insanın sahip olduğu onurun esasen ilâhî kaynaklı olduğu dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm hukuku, insan onuru, Tevrat, İncil, Kur’ân.

Human Dignity in the Category of Beings in Islam and Other Divine Religions

Abstract

In this universe created from nothing, Man is an exalted creature. That is because God created him in a specific way and gave him extraordinary qualities such as intelligence and willpower... He made man, describing him as the caliph of the earth, dominate the animate and inanimate beings in the world and put everything at his service. When we look at the sacred texts, we realize that man has the honor of being a “human”. Mankind, who was held responsible for belief and worship of God in order to further elevate this honor that he was given in the first place, was also warned against disbelief and rebellion in order not to lose his honor. In this context, just as a person has the right not to suffer harm that will harm the dignity of the person, there is also the obligation not to harm others. In this study, the position of man among beings created by God was tried to be confirmed. Data on “human dignity” in the sacred texts of Judaism, Christianity and Islam have been found, and it has been pointed out that human dignity is essentially of divine origin.

Keywords: Islamic law, human dignity, Torah, Bible, Qur’an.

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını ve bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir

** Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, isakonevi@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5198-3874

Structured Abstract

When we look at the divine and human religions, it seems that they put "human" in the center. Man, who was created as a social being, is in communication with himself, other people and his Lord. In this context, the commands and prohibitions of the Creator are also according to human. In this respect, man should not only take care of himself but also other people created by the Creator. Because, not only the person himself, but also all people has been created conscientiously and honored by the Creator. So the person who act incompatible with human dignity stains his own honour as so disobedience to the commands of the Creator. We see that the divine and human religions come together in a common point as to the values that placed on human dignity. Both of expression which are the hadith of "None of you will have faith till he wishes for his (Muslim) brother what he likes for himself" and the verse of "Do to others what you want to be done to you" in the Bible emphasize the same value that respect for human dignity. However the doctrine of "Don't force what you don't want to be done to yourself" which attributed to Confucius and the principle of "Do not do to others what one thinks harmful to oneself" mentioned in the Mahabharata as one of the most important story of Hindu are show the value of human dignity. Islamic thought, which attaches special importance to the protection of human dignity, has taken important measures in this direction. The divine principles of the Qur'an, embodied in the life of the Prophet, showed that human dignity is not only a right but also a duty. Therefore, the sole purpose of the individual is not to violate the honor of others, let alone to fight to protect his own dignity. Because man, who was created as a social creature, has been given some duties and responsibilities not only against his Lord and himself but also against other people. Thus, in a society which each respects the honor of the other and does not commit crimes against his honor, peace and tranquility will prevail, and an environment of struggle and conflict will be created where individuals will not have to make efforts to protect their dignity. Mohammad et-Tüveycirî, who listed the qualities that the Islamic state should have in order to ensure order and social peace, express the council touched upon the protection of "human dignity" as well as justice, equality and freedom. According to him, whether a person is a Muslim or not is not important for the protection of human dignity. When we look at Islamic criminal law, it is seen that the main goal pursued both in the prohibition of committing crimes and in the introduction of criminal sanctions for the crimes committed is the protection of human dignity. In this context, on the one hand, the person is ordered to refrain from actions that will harm the dignity of others, on the other hand, those who commit crimes are punished, but the punishment is carried out by even considering the honor. For example, humiliating acts such as torture, and hitting the face and genitals during the execution of the sentence are prohibited. The concept of honor is twofold. It expresses both the value that a person has spontaneously because it is bestowed on him by the Creator, and the value attributed to him by others. While the honor bestowed by the Creator is equal for all, the honor earned by the reputation among people; When we look at different nations in different historical processes, it is seen that it can change depending on the human image. In other words, with the change in human image, the meaning and content of the concept also change.

Especially today, it is not suitable for human rights, conscience and reason; Some cultural norms that are within the scope of individual rights and freedoms and that directly concern human dignity are thought to be of religious origin. The misconception that religion does not value people drives people away from religion. However, the sacred texts of the divine religions glorified man and confirmed that he was created as an honorable being. Therefore, it is seen that some humiliating attitudes and violations of rights towards people are not divine but human-induced. Our study aims to confirm the view that human beings are created with dignity in the context of Islam and previous sharia. However human understandings of Judaism and Christianity will be examined in context of human concept in relation human dignity and their errors will be pointed out. The fact that the subject is broad makes it impossible to deal with all the details in a single article, of course. Therefore, to harm human dignity; wounding, killing, slander, theft, etc. crimes and prescribed penalties are not included, the subject is limited to the realm of existence within the framework of the human and the honor given to him.

Keywords: Islamic law, human dignity, Torah, Bible, Qur'an.

GİRİŞ

İlahî ve beşerî dinlere bakıldığında “insan”ı merkeze aldıkları görülmektedir. Sosyal bir varlık olarak yaratılmış olan insan kendisi, diğer insanlarla ve Rabbi ile iletişim halindedir. Bu bağlamda Yaratıcının emir ve yasakları da insan eksenlidir. Bu bakımdan, insanın sadece kendisini değil yaratıcının var ettiği diğer insanları da gözetmesi gerekmektedir. Çünkü kişinin sadece kendisi değil, başkası da yaratıcı tarafından özenle yaratılmış ve onurlu kılınmıştır. Dolayısıyla kişi sadece yaratıcının emirlerine itaat etmemekle onurunu kaybetmeyecek; O'nun var ettiği diğer insanların onurunu zedelemekle de onurunu kaybedecektir.

İlahî ve beşerî dinlerin insan onuruna verdikleri değer açısından ortak bir noktada buluştukları görülmektedir. Hz. Peygamber'in: “Sizden biriniz kendisi için istediği şeyi Müslüman kardeşi için de istemedikçe kâmil manada iman etmiş olamaz”¹ sözü ile Tevrat'ta geçen “sana kötülük etmemiş biriyle, yok yere çekişme.”² Sözü insan onuruna saygılı olmayı öğütlemektedir. İncil'de Hz. İsa'ya atfedilen: “Sen başkalarına, başkalarının sana yapmasını istediğin şeyleri yap”³ sözü yine aynı değeri vurgulamaktadır. Keza Konfiçyüs'e atfedilen “Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına zorla yükleme” öğretisi ile; Hindu destanlarının en önemlilerinden olan Mahabharata'da zikredilen “Kişi kendisine zararlı olduğunu düşündüğü şeyleri

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır (Dımaşk: Dâr-u Turukî'n-Necât, 1422/2001), “İman”, 6

² Özd. 3:30.

³ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2002), Mat.7:12; Luk.6:31.

başkasına yapmamalı”⁴ ilkesi önemli bir Dharma (Budizm) kuralı olup insan onuruna verilen değeri göstermektedir.

İnsan onurunun korunmasına ayrı bir değer veren İslâmî düşünce, bu yönde önemli tedbirler almıştır. Hz. Peygamber’in hayatında vücûd bulan Kur’ân’ın insana dair mukaddes ilkeleri, insan onurunun sadece bir hak değil aynı zamanda bir ödev olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla bireyin kendi onurunu muhafaza etmek için mücadele etme hakkı olduğu gibi; başkasının onurunu çiğnememe sorumluluğu da bulunmaktadır. Çünkü insan toplumsal bir varlık olarak yaratılmış olmakla sadece Rabbine ve kendisine karşı değil aynı zamanda diğer insanlara karşı da bir takım görev ve sorumluluklara sahip kılınmıştır. Böylece, her bireyin bir başkasının onuruna saygı gösterdiği ve onuru zedelemeye yönelik suçlar işlemediği bir toplumda huzur ve sükûnet hâkim olacağı gibi, bireylerin onurlarını korumak için çaba sarf etmesi de gerekmececek, böylece kavga ve çatışma ortamı oluşmayacaktır.⁵

İslâm devletinin nizamı ve toplumsal huzuru temin etmek için sahip olması gereken vasıfları sıralayan Muhammed et-Tüveycirî; şûra, adâlet, eşitlik ve hürriyetin yanı sıra burada “insan onuru” nun korunmasını da zikretmiştir. O’na göre, insan onurunun korunması hususunda kişinin Müslüman olup olmaması önemli değildir.⁶ İslâm ceza hukukuna bakıldığında gerek suç işlemenin yasaklanması gerekse işlenen suçlara cezaî müeyyidelerin getirilmesinde gözetilen ana hedefin insan onurunun korunması olduğu görülmektedir. Bu bağlamda bir taraftan kişiye, başkasının onurunu zedeleyecek fiillerden sakınması emredilirken, diğer taraftan suç işleyen kişiler cezalandırılmakta ancak ceza suçlunun dahi onuru gözetilerek infaz edilmektedir. Örneğin cezanın tatbiki esnasında işkence etmek, yüze ve cinsel organlara vurmak gibi onuru zedeleyici fiiller yasaklanmaktadır.⁷

Onur kavramı, iki yönlüdür. Hem kişinin yaratıcı tarafından bahşedildiği için kendiliğinden sahip olduğu kıymeti hem de diğer insanlar tarafından kendisine atfedilen değeri ifade etmektedir. Yaratıcının bahşettiği onur, herkes için eşit olmakla birlikte insanlar arasındaki itibar ile kazanılan onurun; farklı milletlere farklı tarihî süreçler içerisinde baktığımızda insan imajına bağlı olarak değişebildiği görülmektedir. Yani insan imajının değişmesiyle kavramın yüklendiği anlam içeriği de değişmektedir.⁸

⁴ Andrew H. Plaks, “Golden Rule” *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (New York: Thomson Gale, 2005), 6/3631.

⁵ Harun Çağlayan, “İnsan Onuru Bağlamında Sorumluluk Bilinci”, *e-makalât Mezhep Araştırmaları* 8/2 (Güz 2015), 116.

⁶ Muhammed et-Tüveycirî, *Mevsûatü'l-fikhi'l-İslâmî* (b.y.: Beytü'l-Efkârü'd-Düveliyye, 1430/2009), 5/323.

⁷ Vehbe Zuhayli, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletuhu* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, ts), 7/5317.

⁸ Fatma Betül Parmaksızoğlu, “İnsan Hakları, Ahlak ve Kültür Açısından “Onur” Kavramına Yaklaşımın Kavramın Tanımlanmasına Etkileri”, *Dini Araştırmalar* 21/54 (Temmuz-Aralık 2018), 241.

Özellikle günümüzde; bireysel hak ve özgürlükler kapsamına giren ve insan onuru ile doğrudan ilintili olup insan haklarına, vicdana ve selim akla uygun olmayan kimi kültürel normların dinî kaynaklı olduğu sanılmaktadır. Bunun bir neticesi olarak ortaya çıkan dinin insana değer vermediği yanlışlığı insanları dinden soğutmaktadır. Oysa semâvî dinlerin kutsal metinleri insanı yüceltmiş ve onurlu bir varlık olarak yaratıldığını teyit etmiştir. Dolayısıyla insana yönelik takınılan kimi onur kırıcı tavırların ve hak ihlallerinin ilâhî kaynaklı olmadığı bilakis beşerî kaynaklı olduğu görülmektedir.

Çalışmamız, İslâm ve diğer semâvî dinler bağlamında insanın onurlu yaratıldığı görüşünü teyit etmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte Yahudilik ve Hıristiyanlığın insanın onurlu yaratıldığını vurgulamak için ortaya koydukları insan tasavvurları, incelenerek düştükleri yanlışlıklara işaret edilmeye çalışılacaktır. Konunun geniş olması kuşkusuz bir makalede tüm detayları ile ele alınmasını olanaksız kılmaktadır. Bu nedenle insan onurunu zedeleyen; yaralama, öldürme, iftira, hırsızlık vb. suçlar ve öngörülen cezalara değinilmemiş, konu varlık kategorisinde insan ve ona verilen onur çerçevesinde sınırlandırılmıştır.

İnsan onurunu konu edinen birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ekseriyeti konuyu tarihî, hukukî veya sosyal boyutları ile ele almıştır. Konuyu dinî boyutları ile ele alan çalışmalar ise genellikle sadece bir dinin insan onuruna verdiği değeri konu edinmiştir. Bununla birlikte dinlerin insan onuruna ilişkin bakış açılarını araştıran bir çalışma da mevcuttur. Bu çalışmalardan birçoğuna burada işaret ederek çalışmamızın farkını izah etmeye çalışacağız. Sevede Yaman tarafından “Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı” başlığı ile telif edilen çalışma konuyu sadece Tevrat açısından ele almıştır. “Kur’an ve Sünnette İnsan Onuruna Eğitim Açısından Yaklaşım” başlığı ile konuyu ele alan Mustafa Önder, çalışmasında İslâm’ın insan onuruna verdiği değeri Kur’ân ve sünnet ekseninde değerlendirmeye çalışmıştır. Elif Çelik tarafında telif edilen “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü” isimli makale konuyu günümüz uluslararası hukuku çerçevesinde ele almıştır. Asim Duran, “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler” başlıklı akademik makalesinde semâvî dinlerin yanısıra Uzakdoğu Asya dinlerinde de bu kavramın dinî referanslarını ortaya koymaya çalışmıştır. Konuyu İslâm açısından “fitrat” ve “takvâ” kavramları çerçevesinde değerlendiren Duran, İslâm’ın insana doğuştan bir onur bahşetmediği bilakis insanın onur kazanmak için iman etmesi ve salih ameller işlemesi gerektiği kanaatine varmıştır. Konuyu 6 dinin bakış açısı çerçevesinde geniş tutan Duran’ın, çalışmanın hacminin sınırlı tutulması gereğinden, detaylara yeterince inemediği görülmektedir. Biz çalışmamızda sadece ilâhî dinleri konu edinmekle daha detaylı bir inceleme imkânı bulduğumuz kanaatindeyiz. Ayrıca çalışmamız Duran’ın aksine İslâm dâhil bütün semâvî dinlerin insana ilkten bir onur atfettiği tezini teyit eder niteliktedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Onur kavramı sözlükte insanın kendine karşı duyduğu saygı, haysiyet, izzet-i nefis ve şeref, anlamlarına gelmektedir. İkinci bir anlamı ise “başkalarının bireye gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, şeref ve itibar” dır.⁹

Türkçe’de “saygınlık”, “şeref” ve “itibar”; İngilizce “honor/honour”¹⁰ ve “dignity”¹¹; Almanca “würde”¹² ve “ehre”¹³ kelimeleri ile ifade edilen “onur” kavramı, modern Arapçada “kerâmet”¹⁴ kelimesi ile ifade edilmektedir. Arapça “mecd”, “şeref” ve “izzet” kelimeleri de “onur” kavramını karşılamak üzere kullanılmaktadır. Nitekim Arapça “kerâmetü’l-insan” kavramı ile ifade edilen “insan onuru”, Almanca’ya “menschenwürde” kavramı ile tercüme edilmiştir.¹⁵ Muhtelif dillere ait sözlüklerden tetkik ettiğimiz kadarıyla “onur” kavramını karşılayan kelimelerin aynı zamanda; şeref, itibar, izzetinefis, haysiyet, özsaygı ve saygınlık gibi anlamlar için de kullanıldığı görülmektedir.¹⁶ Bu bağlamda daha geniş bir tanımlama ile ifade edecek olursak onur; kişinin kendisini, çoğunluğun benimsediği doğruluk, dürüstlük gibi kurallara uyar görmesi ve başkalarının da bunu onaylaması durumudur. Kişinin kendine saygı duyması; şeref ve özsaygısıdır.¹⁷

Buna göre “onurlandırmak”; saygı duyulan birisinin bir yerde insanları şerefliendirmesi ve onları mutlu etmesidir. Ki buna “teşrif etmek” de denilmektedir. “Onursuzluk” ise, şeref ve haysiyetini kaybetmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla onur, saygınlık ve itibâr; kişinin seçkin, şerefli ve asil olmasını ifade etmektedir.¹⁸ Bu bağlamda onur, bireyin toplum nezdindeki öneminin farkına varmasının yanı sıra toplumun da bireyin saygınlığını kabul etmesini dile getiren ahlâk bilinciyle ilgili bir kavramdır.¹⁹

⁹ TDK Türkçe Sözlük, Erişim 23.03.2022.

¹⁰ “Onur” ve “şeref” anlamında kullanımı için bk. Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlük (İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1974.), “honor”, 466; Hâmit Atalay, İngilizce-Türkçe Sözlük (Ankara: TDK Yayınevi, 1999), “honor”, 1/1683.

¹¹ Atalay, “dignity”, 1/370.

¹² Yaşar Önen - Cemil Ziya Şanbey, Almanca-Türkçe Sözlük (Ankara: TDK Yayınları, 1993), “würde”, 675; Kelimenin “şeref” anlamında ki tercümesi için bk. Karl Steuerewald, Deutsch - Türkisches Wörterbuch (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1974), “würde”, 378.

¹³ Steuerewald, “ehre”, 166.

¹⁴ Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe Sözlük (İstanbul: Dağarcık Yayınları, ts), “kerâmet”, 757.

¹⁵ Hans Wehr, Arabisch-Deutsch (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1985), 1097.

¹⁶ Örneğin “ehre” kelimesi için bk. Heinz F. Wendt, Türkçe-Almanca ve Almanca-Türkçe Langenscheidt Cep Sözlüğü (İstanbul: Anka Ofset, 1994), 692; “kerâmet” kelimesi için bk. Ruhi Baalbaki, al-Mavrid (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâ’în, 1995), 890.

¹⁷ Rasim Bakırcıoğlu, Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 1505.

¹⁸ İbrahim Tozlu, “Onurlu İnsanın İnşasında Sünnetin Yeri ve Sahabe Örneği”, Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya) (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 237.

¹⁹ İvan Frolov, Felsefe Sözlüğü, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 364.

İnsan onuru kavramı, insanı temel alan bir kavramdır. Felsefe ve Orta çağ skolastik düşüncesine karşı hukuk felsefesinin gelişimine katkı sağlamış, Fransız ihtilalinin gerçekleştirilmesinde etkili olmuş ve zamanla birçok ülkenin mevzuatına ve uluslararası insan hakları sözleşmelerine girmiş bir kavramdır. Bir hukuk terimi olarak insan onuru, bireyin sadece “insan” olması nedeniyle saygın ve değerli olması anlamına gelmektedir.²⁰

İlahî dinlerin kutsal metinlerinde “insan onuru” (كرامة الانسان), kavramını doğrudan tespit etmek mümkün değildir. Zira bu kavram çağdaş Batı düşüncesine ait olup atıfta bulunduğu dünya görüşü ve felsefi-tarihsel arka planı bakımından farklı çağrışımlara da sahiptir. Bununla birlikte Allah’ın insana varlıklar kategorisinde ayrı bir değer vermiş olması ve onu seçkin kılmayı kutsal metinlerde güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır. Söz konusu metinlerde “onur” kavramına denk gelmek üzere; şeref, haysiyet, saygınlık, kerem, izzet vb. kavramların kullanıldığı görülmektedir.²¹

İslâm’ın kurmuş olduğu hukuk nizâmının temel hedeflerinden birisi de insan onurunu korumaktır. Bunu teminen bireyin İslâm ahlâkına sahip olması ve başkasının onurunu zedeleyecek davranışlardan sakınması emredilmiştir. Bu cümleden olmak üzere; haksız yere bir insanı öldürmek ve zina iftirasında (kazf) bulunmak gibi başka bir insanın onuruna zarar veren fiiller yasaklanmış, bu tür fiillerin vuku bulması halinde çeşitli cezaî müeyyideler öngörülmüştür.²² Keza, Allah’tan başkasına ibadet etmenin de insanın onurunu kaybetmesine neden olacağı belirtilmiştir.²³

2. İlahî Dinlerde İnsan Onuru

Bütün ilahi dinlere göre insan, onurlu, şerefli ve saygın bir varlık olarak yaratılmıştır. Kendisine akıl ve irâde bahşedilmiştir. O, bu özellikleri ile diğer bütün canlılardan farklıdır. Akıllı ile doğruyu yanlıştan ayırt edebilmekte; irâdesi ile de istediği filleri işleme özgürlüğüne sahip olmaktadır. Bu iki vasıf aynı zamanda insanı ilahî hitaba da muhatap kılmaktadır. Dolayısıyla insan onuru Yaratıcı’nın henüz yaratılış evresinde kendisine verdiği değer ile ölçülmektedir. İlahî dinlerin insana bakış açısını şöylece özetlemek mümkündür:

2.1. Yahudilik’te İnsan Onuru

Tevrat’ta ilk insanın yaratılış serüveni detayları ile daha ilk sayfalarda verilmektedir. Kitâb-ı Mukaddes’in insanın yaratılış sahnesi ile başlaması esasında Tevrat’ın insana verdiği değeri göstermesi açısından kayda değerdir. Buna göre, Allah

²⁰ Fikret Gedikli, “Sosyo Psikolojik Açıdan Kur’an’da İnsan Onuru ve Ön Yargı İlişkisi”, *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 182.

²¹ Fatma Betül Parmaksızoğlu, “İnsan Hakları, Ahlak ve Kültür Açısından “Onur” Kavramı”, 232, 233; İbrahim Hilmi Karlı, “İnsan Onuru Kavramının Kur’anî Dayanakları (Yaratılış Kıssası)”, *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 163.

²² Abdurrahman Cezerî, *el-Fıkh alâ mezâhibi’l-erbaâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 5/110.

²³ Seyit Kutub, *Fî zilâli’l- Kur’ân* (Kahire: Dâru’s-Şurûk, 1412/1991), 3/1717.

ilk önce erkeği yaratmıştır. Âdem ismini verdiği bu insanı topraktan yaratmıştır. Daha sonra Tanrı Yahve tarafından burnuna hayat nefesi üflenmiştir.²⁴ Yaratılan ilk kadın olan Havva ise Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılmıştır.²⁵ Tevrat'ta ayrıca insanın birçok varlığa hâkim kılındığı, başka bir ifadeyle birçok varlığın onun emrine ve hizmetine amâde kılındığı zikredilmiştir. Bu bağlamda; göklerin kuşlarına, denizin balıklarına, sığırlara, bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olan, bunlardan faydalanan bir insandan bahsedilmektedir.²⁶ Hatta Rab, insanı o kadar onurlandırmıştır ki neredeyse Tanrı seviyesine çıkarmıştır.²⁷

Yahudiliğe göre, Allah insanı onurlu kılmıştır. İnsan yaratılışından itibaren diğer tüm canlılardan farklıdır. Allah'ın yer yüzündeki bir uzantısı gibidir.²⁸ Zira Tevrat'a göre Allah, insanı kendi sûretinde ve kendine benzer yaratmıştır.²⁹ Rabbi Hayim Halevy Donin, "sûret"ten kastın fiziksel bir benzerlikten ziyade manevi bir benzerlik olduğunu ifade etmiştir. Rabb'e ait birçok vasfın insan üzerinde gölgeler halinde var olması insanı diğer yaratılmışlardan ayrı kılmaktadır. Bundan dolayı, Tanrının sûretinde yaratılması, her insanı değerli ve özel kılarak bireyler arasında saygının meydana gelmesini sağlamaktadır.³⁰

İnsanın Tanrı'nın sûretinde ve neredeyse Tanrı seviyesinde yaratılmış olması, insanın özel bir formda olduğunu ve yaratıcının vasfı olan eşsiz zekâ ile donatıldığını da göstermektedir. Bu benzerlik, insanın ahlâkî potansiyelini tasvir etmektedir. Bu bağlamda insan, sevgisi, merhameti ve adaleti ile Tanrı'nın isteği doğrultusunda davranırsa gerçek manada insan olabilmektedir.³¹

"İlâhî imaj" ve "insanların eşitliği" düşüncesine vurgu yapan Yahudi din âlimi Rabbi Ben Azzai, bütün insanların eşit ve kutsal olduğunu Âdem'in soyundan geldikleri ve Tanrı'nın kutsallığını kuşandıkları düşüncesiyle temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre Tora'nın en önemli vurgusu; Tanrı'nın insanı erkek ve dişi olmak üzere kendi sûretinde yarattığı, ve kutsadığı, onlara "insan" adını verdiği;³² Âdem soyunun yaratılış öyküsünde yatan "ilâhî imaj" ve "insanların eşitliği" ilkelerinde saklıdır.³³ Rabbi Ben Azzai'nin Tevrat'ın insan onuruna dair Yaratılış bölümüne dayandırdığı bu görüşleri son derece önemlidir. Zira Yahudilik düşüncesinde de insanın ilkten bir onura sahip olduğunu teyit etmektedir. Ancak Tevrat'ta geçen şu

²⁴ Yar.2:7.

²⁵ Yar.2:21, 22.

²⁶ Yar.1:25-31.

²⁷ Mez.8:1-5.

²⁸ Zeliha Zühal Güven, *Yahudiliğin İnsana Yaklaşımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 11.

²⁹ Yar.1:26; 5:1.

³⁰ Kenan Çetinkaya, "Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz," *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 152.

³¹ Güven, *Yahudiliğin İnsana Yaklaşımı*, 13.

³² Yar.5:1-3.

³³ Şevket Özcan, "Dünya Dinlerinde Altın Kural: Diğergâmlık", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2018), 293.

pasajlar “insan onuru”nun “İsrâil onuru”na dönüştürüldüğünü ve Kitâb-ı Mukaddes’in “ırk üstünlüğü” ekseninde bu konuda da tahrif edildiğini göstermektedir: “Rab, İsrailoğullarını bütün insanlar arasında en onurlusu kılmıştır. Öyle ki Rab, İsrailoğullarını içerisinde buldukları zor durumdan kurtaracak ve bu özgürlük asırlar boyu devam edecektir. Bütün İsrail soyu Rab tarafından aklanacak, Rab kendileri ile gurur duyacaktır.”³⁴ “Tanrısı kendisine böylesine yakın olan başka bir büyük ulus var mı?”³⁵ Bu cümlelerden anlaşılmaktadır ki, Yaratılış bölümünde insana herhangi bir ayırım yapılmaksızın onur bahşedildiği ilgili pasajlardan çıkarılmasına rağmen Tevrat yazarları tarafından insanlar içerisinde İsrailoğulları en onurlusu olarak kabul edilmiştir. Hatta Yahudiliğe İsrail soyundan olmayanlar kolaylıkla kabul edilmemektedir.³⁶ Çünkü Rab’in sevgisine o denli layık değildirler. Bu bağlamda Rabbi Ben Azzai’nin “Yahudilik açısından bütün insanların eşit görüldüğü” görüşü Kitâb-ı Mukaddes’in temelini oluşturmakla birlikte “Irk üstünlüğü” görüşüne kurban edilmiştir. Kitap, tahrif edilerek insana bağışlanan yüksek onur İsrâil ırkına has kılınmıştır. Tevrat’ta Irk üstünlüğü vurgusuna hemen her yerde rastlamak mümkündür.

Tevrat’ta farklı şekillerde ifade edildiği üzere, İsrailoğullarının kutsallık vasfı kazanması Tanrı’nın kendilerini seçip ahitleşmesi ile bağlantılıdır. İlgili pasajlarda şöyle denilmektedir:

“Siz Tanrınız Rab için kutsal bir halksınız. Tanrınız Rab, öz halkı olmanız için, yeryüzündeki bütün halkların arasından sizi seçti. Rab’bin sizi sevmesinin ve seçmesinin nedeni öbür halklardan daha kalabalık olduğunuzdan değil. Siz sayıca öbür halklardan azdınız. Rab size sevgisini göstermek ve atalarınıza ant içerek verdiği sözü yerine getirmek için güçlü eliyle sizi Mısır’dan çıkardı; köle olduğunuz ülkeden, Mısır Firavunu’nun elinden sizi kurtardı.”³⁷

Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki bu özel bağın ifade edilmesine yönelik Kitâb-ı Mukaddes’te çeşitli metaforlara başvurulmuştur. Bunlar içerisinde “baba-oğul” ve “anne-çocuk” metaforu çokça işlenmektedir. İsrail kimliğinin oluşmasında bu “özel münasebet” önemli olmakla birlikte “karşıt ilişki” olarak isimlendirebileceğimiz “öteki” nin varlığı da büyük bir öneme sahiptir. Yahudi kutsal metinlerinde sıklıkla vurgulanan “ahit” ve “putperestlik”, İsrail ve diğer milletlerin ayırıcı özelliğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda İsrailoğulları Tanrı’nın kendileri ile ahit yaptığı seçkin kavim iken, diğer milletler putperest konumundadır.³⁸

Yahudilik tarihi sürgünlerle dolu bir tarihtir. İsrailoğullarının yaşadığı acı tecrübeler Tevrat’ta uzun uzadıya anlatılmaktadır. Öyle ki Tevrat adeta “İsrailoğulları Tarihi” görünümündedir. Kuşkusuz bu acı tecrübeler İsrailoğullarının “millet” olma düşüncesi etrafında birleşerek düşmana karşı birlik olmalarını, kendi aralarında ise

³⁴ Yşa. 45:25.

³⁵ Yas.4:7,8; 7:6.

³⁶ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (Ankara: İSAM Yayınları, 2008), 187.

³⁷ Yas. 7: 6-8.

³⁸ Gürkan, *Yahudilik*, 87, 88.

kardeş olmalarını zorunlu kılmıştır. Tam da burada bir taraftan “öteki” düşüncesinin geliştirildiği, diğer taraftan ise “üstün ırk” fikrinin benimsendiği görülmektedir. Yahudi tarihi açısından kırılma noktası Hz. Mûsa ile yapılan Sînâ Ahdi'dir. Zira Hz. Âdem ile Nuh peygamber arasında geçen sürecin anlatıldığı pasajlarda genel anlamda “insan onuru” dikkat çekerken Nuh'tan sonra özellikle İshâk ile başlayan İsrâil soyunun kutsanması süreci Mûsa ile yapılan Sînâ Ahdi ile zirveye ulaşmış ve “insan onuru” düşüncesi, “İsrâil onuru” düşüncesine dönüşmüştür.³⁹

Yahudiliğin insana attığı değerlendirme süreci Tevrat'ın konu dizilişi ile paralellik arz etmektedir. Yaratılış bölümünde insanın Tanrı sûretinde yaratılmış olması, Tanrı'nın ona ruhundan üglenmiş olması gibi ontolojik bağlarla temellendirilmiş olan onur anlayışı, sonraları İsrâil kavminin öteki milletler karşısındaki üstün ırk olma anlayışına doğru bir evrilme göstermiştir.⁴⁰ Sonuç olarak ilkten bir onura sahip olduğu Tevrat'ın Yaratılış bölümünden anlaşılma ile birlikte onurun İsrâilîoğullarına has kılınmasının pratikte karşılık bulduğu ve benimsendiği görülmektedir. Şüphesiz bunda Yahudiliğin tarihsel süreçte milli bir hüviyet kazanmasının büyük oranda etkisi olmuştur. Bu bağlamda Yahudi geleneğinde Antik ve Roma döneminin “statü” merkezli onur anlayışının etkili olduğu da söylenebilir.⁴¹ Bu bağlamda, Hz. Musa döneminde Tevrat'ta “insan ve diğer varlıklar” arasında tesis edilmiş olan üstünlük farkının tarihsel süreç içerisinde gerek Tevrat üzerinde yapılan tahrifatlar gerekse Tevrat'a eklenen diğer metinler nezdinde⁴² “İsrâilîoğulları ve diğer ırklar” arasındaki üstünlük farkına doğru evrildiğini söylemek mümkündür.

Kanaatimizce Tevrat'ın tahrife uğraması, Allah tarafından insana bahşedilmiş olan “onur”un İsrâil ırkına has kılınmasına da neden olmuştur. Zira Tevrat üzerinde gerçekleştirilmiş olan her tahrifat veya ekleme metinler İsrailoğullarının tarihinden izler taşımaktadır. Toplum psikolojisi açısından konuya bakıldığında; güçlü devletler nezdinde itibâr görmemiş, kâh köleleştirilmiş, kâh sürgün edilmiş bir milletin diğer uluslardan görmediği değeri Tanrı nezdinde görme arzusunun dönemin Yahudi din alimleri tarafından sözlü rivâyetler esas alınarak kaleme alınan metinlere de yansıdığı ve bu metinlerde “ırk üstünlüğü” düşüncesinin psikolojik bir motivasyon kaynağı olarak geliştirildiği düşünülmektedir.

³⁹ Sevde Yaman, “Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 352.

⁴⁰ Yair Lorberbaum, “Human Dignity in the Jewish Tradition”, *The Cambridge Handbook of Human Dignity*, ed. Marcus Düwell (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 136-137. 135-144.

⁴¹ Asim Duran, “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2, (2018), 111.

⁴² Yahudilere göre, Tevrat Tanrı tarafından Hz. Musa'ya yazılı olarak verilmiştir. Musa onüç nüsha yazarak oniki nüshasını her bir kabileye birer nüsha olmak üzere dağıttıktan sonra bir nüshasını da sandıkta saklamıştır. Ancak bu nüsha zamanla kaybolmuştur. Diğer nüshalar da benzer akibetlere uğramıştır. Bugünkü Tevrat'ı sözlü yorum ve nakillerden harekete kaleme alan kişi yazıcı âlim Ezra'dır. Ezra, Tevrat'a bazı eklemeler de yapmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Baki Adam, “Tevrat” *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mayıs 2022.

Yahudiliğe göre insan onuru sadece insanın kendisi ile kâim değildir. Bu bağlamda komşuluk ilişkileri de çok önemlidir. Komşunun onuruna saygı duymak emredilmiş, komşu hukuku sağlam bir zemine oturtulmuştur. Rabbi Eliezer'in 'Komşunun onuru senin ki kadar değerli olsun' sözlerini nakleden siyonist Yahudi ilim adamı Abraham Cohen'e göre, bir insan kendi onuruna nasıl değer verirse komşusunun, onuruna da saygı göstermelidir. Hiç kimse kendi itibarına iftira edilmesini istemediği gibi, komşusunun itibarına da iftira etmeyi asla istememelidir.⁴³ Gerçekten Tevrat'ta komşu hakkına birçok yerde dikkat çekilmektedir. Komşusunu kasıtlı olarak öldürmenin cezası ölümdür.⁴⁴ Özellikle komşunun karısına göz dikmekten sakındırılmaktadır.⁴⁵ Ancak burada komşunun İsrailoğulları'ndan olması veya farklı bir millettten olması fark etmekte midir? Bu konu Tevrat'ta açıkça belirtilmemekle beraber bazı pasajlardan ve İsrailoğulları'nın seçilmiş ırk olması düşüncesinden hareketle onuruna riâyet edilmesi gereken komşunun İsrailoğulları'ndan olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Örneğin Mısır'dan Çıkış bölümünde şöyle denilmektedir:

"Halkımın Mısırlılar'ın gözünde lütuf bulmasını sağlayacağım. Gittiğinizde eli boş gitmeyeceksiniz. Her kadın Mısırlı komşusundan ya da konuğundan altın ve gümüş takılar, giysiler isteyecek. Oğullarınızı, kızlarınızı bunlarla süsleyeceksiniz. Mısırlıları soyacaksınız."⁴⁷

İsrailoğulları Mısır ve Babil başta olmak üzere baskı, zulüm ve sürgünlerle dolu bir hayat yaşamıştır. Tüm bu zorlukların üstesinden gelebilmek için kendi aralarında birlik ve beraberliği sağlamaları, birbirleri ile dayanışma içerisinde olmaları gerekmektedir. Bu da birbirlerinin hukukuna azamî ölçüde saygı göstermekle mümkün olabilecektir. Kanaatimizce Tevrat'ta ki komşu hakkı vurgusunun altında yatan temel neden bu olsa gerektir.

Yahudiliğe göre, yasak meyveyi ilk yiyen ve Âdem'e de ikram ederek Cennet'ten çıkarılmalarına neden olan Havva'dır.⁴⁸ Bu açıdan bakıldığında Tevrat'ta kadına olumsuz bir rol yüklendiği görülmektedir. Zira o, yasak meyvenin yenilmesi ile işlenen günahın asıl müsebbibidir. Bir bakıma suçun azmettiricisi konumundadır. Kitâb-ı Mukaddes'in bu ifadeleri Yahûdî ve Hıristiyanların kadına bakışını etkilemiş; kadın, asırlarca kötülük ve şerrin kaynağı olarak görülmüştür.⁴⁹ Esasen bu yaklaşımın düşünsel temelleri daha eskilere dayanmaktadır. Toplumlara erkeklerin egemen olması ve kadının erkek karşısında ikinci sınıf bir kategoride yer alması çok daha eski tarihlere dayanmaktadır. Antik Yunan medeniyetinde kadına verilen değere

⁴³ Abraham Cohen, *Everyman's Talmud* (Londra: The Temple Press, 1949), 99, 100.

⁴⁴ Çık.21:14.

⁴⁵ Çık.20:17; Lev.18:20; Yas.5:21; 22:24; Yer.5:8; 29:23; Hez.18:6,15; 22:11; 33:26.

⁴⁶ Richart Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay, Bilgin Kalisto (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2009), 233; Çetinkaya, *"Birlikte Yaşama kültüründe İnsan"*, 152; Bu anlamı destekleyen ifadeler için bk. Yas.15:2,3.

⁴⁷ Çık.3: 21,22.

⁴⁸ Yar.3:6.

⁴⁹ Karşlı, "İnsan Onuru", 178.

bakıldığında; yaşamı ev içerisinde geçen, bekâr iken baba evinde, evlendikten sonra da kocasının evinde dışarıya çok fazla çıkmamak üzere ikamet eden bir insandır. Kadının en önemli görevi, çocuk dünyaya getirip büyüterek neslin devamını sağlamaktır. Saygıdeğer olabilmesi, kendisinin ve kocasının onurunu sağlayabilmesine bağlıdır.⁵⁰

Bununla birlikte Cohen'e göre, Talmud, kadına en onurlu konumu atfetmiştir. Hiçbir şekilde erkekten aşağı görmemiştir. Fıtrat gereği sosyal hayattaki faaliyet alanı erkekten farklıdır. İlahî hitap erkek ve kadın arasında fark gözetmemekle birlikte, erkeğin sorumluluğu daha fazladır. Örneğin kadınlar yapılması belirli bir zamanla kayıtlanmış emirlerden muaf tutulmuştur. Kadın kocasının hayatı üzerinde de son derece önemli bir etkiye sahiptir. Erkek takvası iyi olan karısını boşadıktan sonra gidip kötü bir kadınla evlenirse kadın onu kötülüğe sevk eder. Boşadığı karısı kötü bir adamla evlense bile o adamı iyiliğe yönlendirir. Dolayısıyla kadının erkeğin davranışları üzerinde derin bir etkisi vardır.⁵¹ Kadın erkeğin onurunu yüceltme veya onurunu kırma noktasında önemli bir konuma sahiptir.

Burada Yahudiliğin engellilere bakışına da değinmekte fayda vardır. Tevrat'ta engellilerin onuruna riâyet edilmediği görülmektedir. Zira, engelli insanlar kusurlu görülmüş ve Sunağa yaklaşımları yasaklanmıştır. Konuyla ilgili pasajlar şöyledir:

Rab Musa'ya şöyle dedi: "Harun'a de ki, soyundan gelecek kuşaklar boyunca kusurlu olan hiç kimse yiyecek sunusu sunmak üzere Tanrı'sına yaklaşmasın. Kusurlu olan, sunağa yaklaşamaz: Kör, topal, yüzü arızalı, organlarından biri aşırı büyümüş, kolu veya ayağı kırık, kambur, cüce, gözü özürlü, uyuz, yarası kabuk bağlamış ya da hadım. Kâhin Harun'un soyundan bu kusurlara sahip hiç kimse Rab için yakılan sunuyu sunmak üzere sunağa yaklaşmayacak. Çünkü kusurludur. Tanrı'sına yiyecek sunusu sunmak üzere sunağa yaklaşamaz. Böyle bir adam Tanrı'sına sunulan kutsal ve en kutsal yiyecekleri yiyebilir. Ancak perdeye ve sunağa yaklaşmayacaktır. Çünkü kusurludur. Tapınağımlı kirletmesin. Onları kutsal kılan Rab benim."⁵²

Yahudiliğe göre, bir insan suçsuz yere öldürülemez, dövülemez, küçük düşürülemez.⁵³ Bu yasakların tüm insanları kapsayıp kapsamadığı bir yana, İsrailoğulları'nın diğer milletlere üstünlüğü düşüncesi Tevrat'ın hemen her sayfasında göze çarpmaktadır. Özellikle insan onurunun söz konusu olduğu konularda İsrailoğulları'na ırk odaklı pozitif bir ayrıcalık tanınmaktadır. Örneğin köle statüsünde olanlara herhangi bir onur atfedilmemektedir.⁵⁴ Hatta İsrail ırkından olmayanların köleleştirilmeleri teşvik edilmektedir. İlgili pasajlarda şöyle denilmektedir:

⁵⁰ Defne Yılmazcan, "Antik Yunan'da Oikos ve Kadın", *KAREFAD, ÇKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2020), 282.

⁵¹ Cohen, *Everyman's Talmud*, 99, 159, 160.

⁵² Lev.21:16-23.

⁵³ Lev.24:17-20.

⁵⁴ Yaman, "Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı", 339.

“Köleleriniz, cariyeleriniz çevrenizdeki uluslardan olmalı. Onlardan uşak ve cariye satın alabilirsiniz. Ayrıca aranızda yaşayan yabancıların çocuklarını ister ülkenizde doğmuş olsun ister olmasın, satın alıp onlara sahip olabilirsiniz. Onları miras olarak çocuklarınıza bırakabilirsiniz. Yaşamları boyunca size kölelik edecekler. Ancak bir İsraili kardeşine efendilik etmeyecek, sert davranmayacak.”⁵⁵

2.2. Hıristiyanlık'ta İnsan Onuru

Hız. İsa ve ona iman eden ilk Hıristiyanlar İsrailoğulları ırkına mensuplardı. Esasen Hız. İsa da İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamberdi. Hız. İsa, bir taraftan insanları Tevrat'ın hükümlerine uymaya davet ederken diğer taraftan Tevrat'ın tahrif edilen hükümlerini onarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte O, Tevrat'ta yer aldığı gibi ırk üstünlüğüne değil, Kur'an'da da yer aldığı gibi, iman etme ve Allah'ı sevmeye üzerine tesis edilecek bir takva üstünlüğüne vurgu yapmıştır. Hız. İsa'nın şiddetli bir dirençle karşılaşarak kısa süre içerisinde mazlum konumuna düşmesi, toplum vizdânını yaralamıştır. Bu tablo, ona iman edenlerin imanlarını güçlendirdiği gibi sonraki asırlarda tahrif edilen İncil'in diline de yansımış ve İsa'ya gösterilen yoğun sevgi, onun Allah katında farklı konumlara oturtulmasına neden olmuştur. İncil'e bakıldığında İsa'ya çok yüce bir onur bahşedildiği görülmektedir. Öyle ki; İsa tüm yaratılmışların ilki ve ilk nüvesidir. İlgili pasajlar şöyledir:

“Her şey O'nun aracılığıyla var oldu. var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı.⁵⁶ Görünmez Tanrı'nın görünümü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur. Nitekim yerde ve gökte, görünen ve görünmeyen her şey -tahtlar, egemenlikler, yönetimler, hükümdarlıklar- O'nda yaratıldı. Her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için yaratıldı. Her şeyden önce var olan O'dur ve her şey varlığını O'nda sürdürmektedir. Bedenin, yani kilisenin başı O'dur. Her şeyde ilk yeri alsın diye başlangıç olan ve ölümler arasından ilk doğan O'dur. Çünkü Tanrı bütün doluluğunun O'nda bulunmasını uygun gördü.”⁵⁷

İncil'e göre İsa kendisine tapınılan konumdadır. İman edenler gördükleri zaman O'na tapınmışlardır. Tanrı yeryüzünü onun hâkimiyetine bırakmıştır. İsa şöyle demiştir:

“Baba Oğul'da yüceltilsin diye benim adımla her şeyi yapacağım, benim adımla benden ne dilerse yapacağım.”⁵⁸

İncil'de İsa'nın getirdiği mesajın evrensel olduğunu yani bütün milletlere hitap ettiğini düşündüren pasajlar da mevcuttur. Matta bölümünde öğrencilerine şunları söylemiştir:

“Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin.”⁵⁹

55 Lev.24:44-46.

56 Yu.1:3.

57 Kol.1:15-20.

58 Yu.14:13-14.

59 Mat.28:17-19

İsa'nın bu ifadelerinden Yahudiler gibi üstün ırk düşüncesinin Hıristiyanlık'ta mevcut olmadığı, ilâhi mesajın tüm uluslara duyurulması gerektiği anlaşılmaktadır. Yine İncil'de, Günahların bağışlanması için tevbe çağrısının Kudüs'ten başlayarak bütün uluslara İsa'nın adıyla duyurulacağı⁶⁰ zikredilmektedir. Bununla birlikte İsa'nın sadece İsrailoğullarına gönderildiğini⁶¹ bizzat ifade ettiği cümlelere de rastlamak mümkündür.

İncil'e göre Tanrı, İsa'nın bedeninde insanların arasına inmiştir. Zira İsa Allah'ın ezeli kelamıdır. Kelam'ın tene bürünmüş halidir. Başka bir ifadeyle Allah diğer uluslara peygamber aracılığı ile kutsal birer kitap verdiği halde Hıristiyanlara bir kitap veya peygamber göndermemiş, bizzat kendi kelamı ile İsa'nın bedenine hulul ederek insanların arasına ruhen inmiştir.⁶²

Hıristiyan ilahiyatçı Prof. Dr. Thomas Michel'e göre, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olması metaforik bir anlatımdır. Zira Yuhanna bölümünde de İsa'nın Mesih olduğuna inanan herkes Tanrı'dan doğmuştur⁶³ denilmektedir. Dolayısıyla İsa'nın Tanrı'nın oğlu olması, Tanrı ile Meryem arasında fiziki bir beraberlik meydana gelmiş olduğu anlamına asla gelmemektedir. Tanrı, Kutsal Ruh aracılığı ile Meryem'in rahmine düşmüştür. Bu bağlamda İsa, günah işlemekten beri olma vasfı haricinde normal bir insandı fakat Tanrı'nın kelamı ile birleşmişti.⁶⁴ Michel'in bu yorumu, İsrailoğulları'nın "Tanrı'nın çocukları"⁶⁵ oldukları yönündeki inancın Hıristiyanlığa da geçtiğini göstermektedir. Zira Hz. İsa ve ilk Hıristiyanlar da İsrailoğulları'na mensuptu. Ve insanların düşünce dünyasında zaten Tanrı'nın çocukları ve seçilmiş millet oldukları yönünde bir inanç mevcuttu. Kaldı ki bir kurtarıcı (Mesih) beklentisi de vardı. Bu inanç, Hz. İsa'nın babasız doğması ile Hıristiyanların zihninde pekişerek Havariler'den sonraki dönemlerde Hz. İsa özelinde kutsanmaya başlanmıştır. Zamanla baba-oğul söyleminin çerçevesi genişletilerek "oğul" olma payesi Hıristiyanlığı kabul eden herkese şamil kılınmıştır.

İsa'nın insan onuruna verdiği değer, onun toplumla kurduğu iletişimin temel dinamiklerinden olmuştur. Öyle ki, toplumdan dışlanmış olanlara⁶⁶, şifa arayan hastalara⁶⁷ ve zulme uğrayanlara⁶⁸ özel ilgi göstermiştir.⁶⁹

Hıristiyanlık'ta çok yaygın bir kutsama işleminin varlığı göze çarpmaktadır. Kutsallık ve kutsama İncil'in adeta tüm diline hâkimdir. Örneğin İsa Mesih, Dağdaki Vaaz'ında öncelikle yumuşak huylu, yaşlı, ruhları yoksul, doğru, yüreği temiz ve

⁶⁰ Luk.24:47.

⁶¹ Mat.15:21-28.

⁶² Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş* (İstanbul: Lütuf Yayıncılık, 1992), 56.

⁶³ Yu.5:1.

⁶⁴ Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, 57.

⁶⁵ Hoş.1:10.

⁶⁶ Mar.1:40-45.

⁶⁷ Mar.3:1-6; 5:21-43.

⁶⁸ Mar.2:13-17; 6:30-44; 8:1-10; Luk.15:1-3.

⁶⁹ Hans-Georg Gradl, "İncil'de İnsanın Muhtaçlığı", *Müslümanlık ve Hıristiyanlıkta İnsan*, ed. Mualla Selçuk - Martin Thurner (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2019), 102.

merhametli olanların, barıştan yana olan ve imanları nedeniyle zulme uğrayanların kutsal olduğuna işaret etmiştir.⁷⁰ Esasen kutsanmak Allah tarafından bahşedilen ileri düzey bir onur olarak görülmektedir. Zira gerçek manada kutsal olan Allah'tır. Ancak Allah'ın insana da kutsallık bağışlaması (kutsaması) ancak ona onur, şeref ve haysiyet kazandırması ile mümkündür.

İncil, insanlar arasında üstünlüğü ırk üstünlüğü değil inanç üstünlüğü olarak kabul etmiştir. Bu İslâm'da ki takva üstünlüğüne benzemektedir. Bu bağlamda; Hıristiyanlığa göre, sadece Hıristiyanların değil diğer insanların da sevgi ile kucaklanması gerekmektedir. Zira insanlar onurlarını ancak diğer insanların onurlarını korudukları sürece muhafaza edebilirler. Dolayısıyla İncil'de Tevrat'a göre çok daha yoğun bir sevgi ve merhamet dili kullanıldığını söyleyebiliriz. İnananların kendi onurlarını muhafaza edebilmek ve hatta daha da yüksek seviyelere ulaştırabilmek için kötülük dahi yapsalar diğer insanlara karşı son derece merhametli olmaları⁷¹ tavsiye edilmektedir. Aşağıda nakledeceğimiz pasajlar İncil'in sevgi ve merhameti ne denli yücelttiğini göstermesi açısından dikkate değerdir:

"Göze göz, dişe diş dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyen abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin"⁷²

"Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin."⁷³ Deyin ki: "Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi, sen de bizim suçlarımızı bağışla."⁷⁴

"Sen neden kardeşinin gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği fark etmezsin? Kendi gözünde mertek varken kardeşine nasıl, 'İzin ver, gözündeki çöpü çıkarayım' dersin? Seni ikiyüzlü! Önce kendi gözündeki merteği çıkar, o zaman kardeşinin gözündeki çöpü çıkarmak için daha iyi görürsün."⁷⁵

"İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Çünkü Kutsal Yasa'nın ve peygamberlerin söylediği budur."⁷⁶

Tevrat'ta olduğu gibi İncil'de de komşulara güzel davranılması ve komşuluk hukukuna riâyet edilmesi özel bir öneme sahiptir. Komşuluk ilişkilerinin bu denli vurgulanmasında -İncil'in tahrif edildiği düşünüldüğünde- ilk Hıristiyanların Yahudi kökenli olmaları dolayısıyla Tevrat'taki komşuluk hükümlerinin etkili olması muhtemeldir. Buyrukların en önemlisi hangisidir? diye soran Yahudi din adamına İsa; Allah'ın bir olduğuna iman etmesi, Allah'ı ve komşusunu sevmesini öğütlemesi⁷⁷

⁷⁰ Mat.5:1-10.

⁷¹ Mat.5:7.

⁷² Mat.5:38-42.

⁷³ Mat.5:44.

⁷⁴ Mat.6:12.

⁷⁵ Mat.7:3-5.

⁷⁶ Mat.7:12.

⁷⁷ Mar.12:29-31.

dikkate değerdir. Pavlus, Roma'lılara gönderdiği mektupta komşuluk ilişkilerine önemli vurgularda bulunmuştur:

“Zina etmeyeceksin, adam öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, başkasının malına göz dikmeyeceksin buyrukları ve bundan başka ne buyruk varsa, şu sözde özetlenmiştir: “Komşunu kendin gibi seveceksin. Seven kişi komşusuna kötülük etmez. Bu nedenle sevmek Kutsal Yasa’yı yerine getirmektir.”⁷⁸

Bu çerçevede hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık'ta diğergamlığın önemli bir yere oturduğunu söylemek mümkündür. Bireyin başkasının da menfaatini gözetmesi ahlâki bir erdem olarak kabul edilmiştir.⁷⁹ Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Yahudilik'te “komşu” ile kastedilen İsrailoğullarına mensup komşu iken Hıristiyanlık “komşu” olmanın çerçevesini daha geniş tutmuştur. Luka bölümünde geçen bir hikâyeye komşu kimdir? sorusuna cevap niteliğindedir. Hikaye şöyledir: Bir kutsal yasa uzmanı İsa Mesih'e “Komşum kimdir?” diye sorar. İsa Mesih ile aralarında geçen diyalog şöyledir:

- “Adamın biri Yerusâlim'den Eriha'ya inerken haydutların eline düştü. Onu soyup dövdüler, yarı ölü bırakıp gittiler. Bir rastlantı olarak o yoldan bir kâhin geçiyordu. Adamı görünce yolun öbür yanından geçip gitti. Bir Levili de oraya varıp adamı görünce aynı şekilde geçip gitti. O yoldan geçen bir Samiriyeli ise adamın bulunduğu yere gelip onu görünce, yüreği sızladı. Adamın yanına gitti, yaralarının üzerine yağla şarap dökerek sardı. Sonra adamı kendi hayvanına bindirip hana götürdü, onunla ilgilendi. Ertesi gün iki dinar çıkararak hancıya verdi. ‘Ona iyi bak’ dedi, ‘Bundan fazla ne harcarsan, dönüşünde sana öderim.’ Sence bu üç kişiden hangisi haydutlar arasına düşen adama komşu gibi davrandı?”
- Yasa uzmanı: “Ona acıyıp yardım eden” dedi.
- İsa: “Git, sen de öyle yap” dedi.⁸⁰

Bu örnekten de anlaşılmaktadır ki, “komşu” ile sadece İsrail ırkı veya İsa'nın mesajına iman edenler değil tüm insanlar kastedilmektedir. İsa Mesih'in düşmanların sevilmesini dağdaki vaazında telkin etmesi⁸¹ de bunun dayanağı kabul edilebilir.⁸²

Hıristiyanların engellilere bakışı Yahudiler gibi mabetten uzak tutma şeklinde onur kırıcı olmamakla birlikte engellilere yönelik kiliselerde mekânsal düzenlemeler de yakın tarihlere kadar nadiren gözlemlenmiştir.⁸³ Bununla birlikte İsa Mesih hastaları iyileştirdiği gibi engellileri de engellerinden kurtarmıştır. Bu hususta İncil'de birçok örnek zikredilmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Rom.13:8-10.

⁷⁹ Özcan, *Dünya Dinlerinde Altın Kural: Diğergâmlık*, 296, 297.

⁸⁰ Luk.10:30-37.

⁸¹ Mat.5:44.

⁸² Çetinkaya, “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan”, 156; Özcan, “Dünya Dinlerinde Altın Kural: Diğergâmlık”, 297.

⁸³ Sami Baybal, “Yahudilik ve Hıristiyanlığın Engellilere Bakışı”, *Mütefekkir* 2/4 (2015), 291.

⁸⁴ Mat.4:24; 12:22; Luk.7:21; 9:11.

2.3. İslâm'da İnsan Onuru

Bir şeyi dilediği zaman sadece “ol” demekle yoktan var eden Allah, insanı bizzat elleri ile yaratarak onurlandırmıştır.⁸⁵ Var olma safhalarını detayları ile zikretmiş⁸⁶ ve ona ruhundan üflemiştir.⁸⁷ İnsanı, emre itaat ve ibadetle vasıflanan meleklerle⁸⁸ kıyaslayan Allah, insana secde etmelerini emretmiştir. Secde etmekten kaçınan İblis'i ise huzurundan kovmuştur.⁸⁹ İnsanı “ahsen-i takvîm”⁹⁰ üzere yani en güzel özelliklere sahip olarak yaratmış⁹¹ ve onu yeryüzünün halifesi kılmıştır.⁹²

Allah, akıl ve irâde bahşettiği insanı “*Andolsun biz Âdemoğlunu onurlu kıldık (şan, şeref ve nimetler verdik); onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık*”⁹³ ayetinde ifade edildiği gibi onurlu bir varlık olarak yaratmıştır. Burada “Şan, şeref ve nimetler” şeklinde tercüme edilen “kerem” kavramı, İslâmî literatürde hem Allah'ın insanlara şeref, soyluluk, üstünlük gibi mânevî meziyetler bahşetmesini ifade ettiği gibi ona mal mülk vermesini ifade etmektedir.⁹⁴ Bu ayete göre insan, en değerli ve en seçkin varlık konumundadır. Zira başka ayetlerde de insanın bu yönüne vurgu yapılmakta ve onun seçkin kılınması; akıl, düşünme kabiliyeti, okuma ve yazma gibi vasıflardan; önemli fizyolojik ve psikolojik özelliklere ve hatta diğer varlıklar üzerindeki tasarruf yetkisine kadar birçok vasfa sahip kılınmasıyla açıklanmaktadır.⁹⁵

İslâm'a göre kişi, Hıristiyanlık'taki gibi aslî bir günah ile doğmadığı gibi Yahudilik'te olduğu gibi babalarının günahını da yüklenmez. Bilakis “aslî berâat” ile yani suçsuz ve günahsız olma vasfıyla dünyaya gelir. Dolayısıyla günahsız olma onuru ile doğan insanın onurunu zedeleyen adam öldürme, işkence, zulüm ve zina gibi fiilleri işlemesi yasaklanmıştır. Veda Hutbesi'nde yasaklanmış olduğuna işaret edilen bu hususlar, birey ve toplum onuruna zarar verici niteliktedir. İslâm, bu tür fiillerden uzak durularak sahip olduğu değerini farkında olan ve bunu sonraki nesillere aktarabilen nesillerden müteşekkil bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir.⁹⁶

İslâm, Hz. Peygamber'in konumuna da değinmiştir. Buna göre Peygamber ilâhî bir varlık olmadığı gibi Allah ile ontolojik bir bağı da yoktur. O, Allah'tan vahiy alan

⁸⁵ Sâd 38/75.

⁸⁶ el-Hac 5; el-Hicr 15/26; el-Mü'minûn 23/13, 14; el-Mü'min 40/67.

⁸⁷ el-Hicr 15/28, 29.

⁸⁸ et-Tahrîm 66/6.

⁸⁹ Sâd 38/73-77.

⁹⁰ et-Tin 95/4.

⁹¹ Seyit Sâbık, *Fıkhu's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1397/1977), 2/507.

⁹² el-Bakara 2/30.

⁹³ el-İsra 17/70.

⁹⁴ Ali Kaya, “Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı”, *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 374.

⁹⁵ Hayrettin Karaman, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 Cilt (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 503-504.

⁹⁶ Hasan Dam - Meryem Karataş, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Eylül/2014), 61, 63.

ancak diğer insanlar gibi hata da yapabilen⁹⁷ bir insandır.⁹⁸ Bununla birlikte üstünlükte diğer insanlardan daha yukarı bir konumdadır. Buna göre O'nun diğer insanlardan daha fazla bir onura sahip kılınmış olması vahye muhatap olması iledir. Hıristiyan inancında olduğu gibi Allah ile arasında bir baba-oğul ilişkisi yoktur. İslâm peygamberi, sevgi ve merhametin simgesidir. Zira o alemlere rahmet⁹⁹ vesilesi olmak üzere gönderilmiştir.

İncil'in Yuhanna bölümünde Tanrı'nın İsa'ya bahsettiği emsalsiz şeref ve onuru ifade etmek üzere, her şeyin İsa'nın aracılığıyla var olduğu ve var olan hiçbir şeyin onsuz var olmadığı zikredilmektedir.¹⁰⁰ Esasen benzer kanaatlerin Kur'ân'da yer almamakla birlikte hadis olduğu zikredilen bazı rivâyetlerden hareketle Hz. Peygamber hakkında da dile getirildiği görülmektedir. Hz. Peygamber hakkında, varlığın ilk nüvesi olduğu, her şeyden önce O'nun ruhunun yaratıldığı¹⁰¹ ve O olmasaydı kâinatta hiçbir şeyin yaratılmayacağı yönünde özellikle tasavvuf çevrelerinde ve halk arasında yaygın bir inanış vardır. Buna göre, Hz. Âdem beşeriyetin babası, Hz. Peygamber ise ruhların babasıdır.¹⁰² Hatta Hz. Âdem, Cennet'te iken yasak meyveden yediği için tövbe etmek istediğinde Arş-ı âlâ'da Allah'ın isminin yanında Muhammed adının yazılı olduğunu görerek, makamının yüceliğine kâni olup O'nun adıyla af dilemiştir. Ve Allah Teâlâ: "O olmasaydı seni yaratmazdım" demiştir.¹⁰³ Buna göre, ilk önce sadece Allah vardı. Sonra Allah Hz. Muhammed'i yarattı ve O'na ruhandan üfleyerek onu şereflendirdi. Daha sonra bütün insanlığı Hz. Muhammed'in ruhandan var etti. Esasen bütün sır "ümm" kelimesinde gizlidir. Kur'ân'da şehirlerin ilki olan Mekke'ye nasıl ki "Ümmü'l-Kura" denildiyse, Kur'ân'ın ilk suresi olan Fatıha Suresi'ne de "Ümmü'l-Kitâb" denilmiştir. Hz. Peygamber'in "ümmî" olarak

⁹⁷ Abese 80/1-4.

⁹⁸ Fussilet 41/6.

⁹⁹ el-Enbiyâ 21/107.

¹⁰⁰ Yu.1:3.

¹⁰¹ Zehebî, bu hadisin "zayıf" olduğunu belirtmiştir. bk. Ebû Abdillâh, Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/672 (No: 4228); Aliyulkâri, metnen zayıf olsa da manâen sahihtir demiştir. bk. Ali el-Kârî, *Şerhu's-şifa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 1/13; Bu anlama yakın olan bir başka rivayet de şöyledir: "Ben nebi iken Âdem ruh ve cesed arası bir haldeydi." bk. Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâih şerh-u Mişkâtü'l-mesâbih* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.) 1/200.

¹⁰² İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.) 3/255.

¹⁰³ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/672 (No: 4228), (Hâkim bu hadis zikretmiş ve "sahih" demiştir.); Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifet-i meâni'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/284 (Şirbînî, bu hadisi Hâkim en Nisâbü'rî'ye atfen zikretmiştir.); Âlûsî, Ebü'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd, *Cilâ'ü'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn* (b.y.: Matbaatu'l-Medenî, 1401/1981), 1/523 (Âlûsî, bu hadis'in zayıf olduğunu zikretmiştir.). Bu anlama yakın bir diğer rivayet de şöyledir: "Allah, İsa (a.s.)'a Hz. Muhammed'e iman etmesini emretmiş ve bunu kavmine de emretmesini vahyetmiştir. Ve: "Muhammed (s.a.v) olmasaydı Âdem'i, Cennet ve Cehennem'i yaratmazdım. Arşı yarattığımda üzerine Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed O'nun Resulüdür yazdım' buyurmuştur." (Zehebî bu hadisin "zayıf" olduğunu belirtmiştir.) bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/671 (No: 4227).

vasıflandırılması da ruhların ilki (Ümmü'l-Ervâh) olduğu içindir.¹⁰⁴ Bir başka rivayete göre de Allah, Hz. Muhammed'i yüzünün nurundan yaratmıştır.¹⁰⁵

Hz. Peygamber'e isnad edilen: "Yaratılan ilk ruh benim nurumdur/ruhumdur" hadisi şerifini nakleden Tirmizî bu hadisin isnadının garip olduğunu zikretmiştir.¹⁰⁶ Benzer bir inanç da "Levlâke levlâk. Lemâ halaktü'l-eflâk" meşhur cümlesinde vücut bulmuştur. Ancak bu sözü de hadis olarak nakledenler olmakla birlikte¹⁰⁷ mevzu¹⁰⁸ olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁹

Tevrat'ta vurgulanan "Allah insanı kendi sûretinde yaratmıştır"¹¹⁰ cümlesi Kur'ân'da yer almamaktadır. Ancak bu söz hadis-i şerif olarak nakledilmiştir.¹¹¹ Bu sözden asıl maksadın, şekli bir benzeme değil bilakis insanın Allah'ın sahip olduğu işitme, görme, düşünme gibi bazı özelliklere sınırlı da olsa sahip olmasının kastedildiği beyan edilmiştir.¹¹² İbn Rüşd el-Cedd ise bu hadis'in fazla yayılmaması gerektiğini, te'vilini bilmeyen cahil insanların zahir anlamıyla itikat ederek Allah'ı yarattığı kuluna benzetebileceğini söylemiştir. Oysa Allah, yarattığı hiçbir şeye benzemediğini açıkça beyan etmiştir.¹¹³ Albâni, bu hadisin bu senetle zayıf olduğunu belirtmiş, Buhârî'de nakledilen¹¹⁴ "Allah Âdem'i kendi sûretinde 60 zira' boyunda yaratmıştır" rivâyetinin sahih olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, "kendi sûretinde"

¹⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5,199.

¹⁰⁵ Ali el-Kârî, *er-Red ale'l-kâilîne bi vahdet-i vücûd*, thk. Ali Rıza b. Abdullah (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1415/1995), 68.

¹⁰⁶ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâih*, 169; (Bu hadisi Tirmizî'nin *es-Sünen* isimli eserinde tespit edemedik.)

¹⁰⁷ Ebu Bekr, Osman b. Muhammed Şaddâ, *Dimyâtî, İânetü't-tâlibîn alâ elfâz-i Fethi'l-Mübîn* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 1/13.

¹⁰⁸ el-Lecnetü'd-Dâime li'i-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ, *Fetâvâ el-Lecnetü'd-Dâime-el-Mecmûatü'l-Ülâ*, Tertip: Ahmed b. Abdürrezzak, ed-Düveys (Riyâd: el-İdâratü'l-Âmmeti li'd-Dab', ts.), 1/469.

¹⁰⁹ Hasan b. Muhammed, Radiyyüddin es-Sagânî, *el-Mevzûât*, thk. Necm, Abdurrahman Halef (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.), 1/52 (No: 78).

¹¹⁰ Tek.1:26; 5:1.

¹¹¹ Ebû Abdillâh, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvûd, Adil Mürşid, vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 12/275 (No:7323); Ebû Hâtim, Muhammed b. Hibban, *el-İhsân fî takrîb-i Sahih-i İbn Hibbân*, Tertip, Emir Alaâddin Ali, thk. Şuayip el-Arnâvûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 12/420; Bazı kaynaklarda hadisin tam metni şöyle rivâyet edilmiştir: "Birisinin yüzüne vurmayın. Çünkü Allah insanı kendi sûretinde yaratmıştır." bk. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, thk. Muhmmaed b. Said el-Kahtânî (b.y.: Dâr-u İbn Kayyim, 1406/1986), 1/267 (No: 496); Ebu'l-Hüseyn, el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-hevâ-i ve'l-bid'î*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, ts.) 1/120; Ebu'l-Feth, Muhammed b. Abdülkerim, eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (b.y.: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/187.

¹¹² Ali el-Kârî, *er-Red ale'l-kâilîne bi vahdet-i vücûd*, 1/68; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, Fahrettin er-Râzî, *Mifâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâr-u İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 1/118; Muhammed b. Ali, Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımaşk: Dâr-u İbn Kesîr, 1414/1993), 5/567.

¹¹³ Ebu'l-Velîd, Muhammed b. Ahmed, İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk. Muhammed Hacî, vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 16/402.

¹¹⁴ Buhari, "İsti'zân", 1.

lafzıyla kastedilen “Allah’ın sûreti” değil “Âdem’in sûreti”dir.¹¹⁵ Bu bağlamda hadisin anlamı “Allah Âdemi, özgün olarak insan denilen bir varlık sûretinde yaratmış olup bu insanın boyu 60 zira’ dır” şeklinde anlaşılmalıdır. Kanaatimizce de Albânî’nin tespit ve açıklamaları son derece isabetlidir. “Kendi sûretinde” vurgusu ile Âdem’in şimdiki insanlardan farklı olarak 60 zira’ boyunda yani “kendine has” bir ebatta yaratıldığının kastedilmiş olması da mümkündür. Veya şekil şemâil olarak Allah’ın sûretinde değil bilakis bizler gibi insan sûretinde yaratıldığına işaret etmek de arzulanmış olabilir. Öyle veya böyle 60 zira’ yani 30-35 metre boyunda yaratılmış olması Allah’ın kudretine güç de değildir.

Kur’an-ı Kerim’de tüm insanların bir erkek ve kadından yaratıldığı ancak tanışma ve kaynaşma vesilesi olması açısından kabile ve boylara ayrıldığı ifade edilmiştir. Allah katında üstünlük ancak “takva” iledir.¹¹⁶ Dolayısıyla insanoğlu varlık kategorisinde “en güzel sûrette yaratılmış” ve ilkten bir onura sahip olmakla birlikte; hiçbir insan bir diğerinden fiziksel olarak üstün değildir. Hangi ırka mensup olduğu da bir üstünlük ve onur vesilesi değildir. Takva ise Allah’ın emirlerine uymak, emre itaatsizlikten sakınmakla mümkündür. Buradan da anlaşılmaktadır ki, kişi takvası ile ilkten sahip kılındığı onuru arttırarak diğer insanlardan daha onurlu olabildiği gibi isyanı ve günahkârlığı ile kendisine bahşedilen onuru kaybedebilir.

Kur’ân, Yahûdiler’in iddia ettiği gibi üstün ırk veya seçilmiş millet düşüncesine yer vermez. Kur’ân, bütün insanların yaratılıştaki eşit olduğunu “fitrat” kavramı ile ifade etmiştir.¹¹⁷ Buna göre insan, maddi anlamda beden ve organlar olarak eşit yaratıldığı gibi manevi anlamda ruh, zekâ ve içgüdüler gibi vasıflar bakımından da eşit yaratılmıştır. Ancak bu tabî fitrat insanın kendi menfaat, arzu ve istekleri doğrultusunda iç ve dış etkenler yoluyla isyan ve şirkle bozulabilir mahiyettedir.¹¹⁸

İslâm sadece Müslümanlara değil diğer insanlara karşı da merhametli olunmasını emretmiştir. Zira insan, varlık kategorisinde onur sahibi olarak yaratılmıştır. Bu yönüyle yaratıcının harikası mesabesindedir. Şirk ve günahla onurunu kirletmiş olsa da o Allah’ın özel bir formda yarattığı ve ruh üflediği bir varlıktır. Hz. Peygamber’in yoldan bir cenazenin geçişi sırasında saygıdan ayağa kalktığı, kendisine Yahudi cenazesi olduğu söylendiğinde “Müslüman değilse de insandır” dediği rivâyet edilmiştir.¹¹⁹ O’nun bu tavrı İslâm’ın “insan” olma vasfını diğer tüm vasıfların önünde tuttuğunu göstermesi açısından önemlidir. Esasen Allah da kendisine isyan eden kullarını dahi rahmet ve rızık dairesinden çıkarmamıştır. Bu

¹¹⁵ Ebû Abdurrahman Muhammed Nasiruddîn, Elbânî, *Mevsûatü'l-Elbânî*, nşr. Şâdî, b. Muhammed âl-i Numân (San’a: Merkezu’n-Numân li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye, 1431/2010), 7/799.

¹¹⁶ el-Hucurât 49/13.

¹¹⁷ er-Rûm 30/30.

¹¹⁸ Şerafettin Gölcük, “Bazı Kur’anî Kavramlar ve Kur’an’da İnsan Tipleri”, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 196.

¹¹⁹ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki (Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.) “Cenâiz”, 24.

bağlamda Müslümanlara düşen de -savunma amacıyla olması müstesna- dini ve milleti ne olursa olsun insana muamele ederken merhamet dairesinin dışına çıkmamasıdır. İncil’de Ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar¹²⁰ cümlesi ile ifade edilen merhamet olgusu; “İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez”¹²¹ hadis-i şerifi ile ifade bulmuştur.

Kur’ân’da ilk insanın yaratılışı anlatılırken Hz. Havva’dan ilk defa isim verilmeden Cennet’e yerleşme safhasında bahsedilmektedir. İbrahim Hilmi Karşlı’ya göre, esasen kıssada Hz. Âdem sadece erkeği değil insan ırkını temsil etmektedir. Kur’ân’ın böyle bir anlatım şeklini tercih etmesi erkek ve kadının değerini ortaya koyma açısından olmayıp nazil olduğu dönemin sosyo-kültürel şartları ile alakalıdır.¹²² Hz. Havva’nın, Hz. Âdem’in kürek kemiğinden yaratıldığı hususu da Kur’ân’da yer almayıp hadis-i şeriflerde nakledilen bir konudur. Bu kaynaklarda konuyla ilgili nakledilen hadisler “Kadın’ın eğe kemiğinden yaratıldığı ve onu kırmamaya dikkat edilmesi gerektiği” şeklindedir.¹²³ Fakat bu rivâyetlerde Hz. Havva’nın Hz. Âdem’in kürek kemiğinden yaratıldığı kaydı yer almamaktadır. Bununla birlikte bazı hadis kaynaklarında bu bilgiye de yer verildiği görülmektedir.¹²⁴ Ancak bu tür rivâyetlerin İsrâiliyat kâbilinden olup kaynaklarımızda nakledildiği düşünülmektedir.¹²⁵

Kur’ân’da ilahi hitap ağırlıklı olarak erkek eksenli gelse de iman ve ibadetlerle mükellef olma açısından kadın ve erkek eşittir. Ceza ve mükafat noktasında da aralarında hiçbir fark yoktur. Bununla birlikte farklı cinsiyette olmalarının doğal bir sonucu olarak bazı hususlarda farklı mükellefiyetlerden de bahsetmek mümkündür. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, İslâm’a göre kadın da erkek kadar onur ve haysiyet sahibidir. Kur’ân’ın 76. sûresine “İnsan Sûresi”, dördüncü suresine ise “Nisa Sûresi” (kadınlar) ismi verilmiştir. Bir sûreye “kadınlar” isminin verilmesi ve bu sûrenin ilk ayetlerinde kadınlardan bahsedilerek erkeklerle birbirlerine eş olduklarının vurgulanması İslâm’ın kadına verdiği değeri göstermesi açısından önemlidir. Bütüncül bir bakış açısıyla Kur’ân incelendiğinde insan’ın kadın ve erkek ayrımı yapılmaksızın; “Allah’a iman eden”, “en güzel şekilde yaratılan”, “emaneti yüklenen”,

¹²⁰ Mat.5:7.

¹²¹ Buhârî, “Tevhid”, 2.

¹²² Karşlı, “İnsan Onuru”, 173.

¹²³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Süneni’t-Tirmizî*, thk. Beşâr Avâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1998), “Talak”, 12.

¹²⁴ Yahya b. el-Hüseyin b. İsmâil eş-Şecerî, el-Cürçânî, *Tertîbü’l-Emâlî el-hamisıyyeti li’ş-Şecerî*, tertip Kâdî Muhhyiddîn Muhammed el-Kuraşî, thk. Muhammed Hasan İsmail 2 Cilt (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001), 2/129, No: 1843; Ebü’ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Kitâbü’l-azame*, thk. Rızaullah b. Muhammed İdris el-Mübârekfûrî, 5 Cilt (Riyad: Dâru’l-Âsime, 1408/1987), 5/1553, (No: 1015).

¹²⁵ Yusuf Ay, *Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî’nin Kitâbü’l-Azame’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 203.

“irâde sahibi kılınan” ve “halife olarak adlandırılan” bir onura sahip olduğu görülmektedir.¹²⁶

İslâm, engellileri de fitratta, onur ve haysiyette eşit kabul etmiştir. Tevrat'ta resmedildiği gibi engelli olanlar pis sayılmamış; kutsal mekanlara girmeleri ve dini ritüelleri gerçekleştirmeleri yasaklanmamıştır. Allah'ın emirlerine riâyet etmemenin itibar ve onur kaybına yol açacağı göz önüne alındığında engelliler için bazı emirlere eksiksiz olarak riâyet etmelerinin mümkün olmayacağı düşünülerek engellilerden bazı yükümlülükler kaldırılmıştır. Tâ ki yerine getirmediklerinde Allah katında onurları zedelenmesin. Örneğin Kur'ân'da şöyle buyurulmuştur:

“Gözü görmeyene zorlama yoktur, topala zorlama yoktur, hastaya zorlama yoktur. Kim Allah ve Rasûlü'nün sözlerini dinlerse onları, altından ırmaklar akan cennetlere sokar; kim de yüz çevirirse onu acı bir şekilde cezalandırır.”¹²⁷

SONUÇ

İnsan, Allah tarafından yaratılmış olan onurlu bir varlıktır. Allah insanı özel bir formda yaratmış ve ona ayrı bir değer atfetmiştir. Yeryüzünü insanoğlu için bir karar ve yaşam alanı kılmış, hayatını idame ettirerek Rabbine kulluk edebilmesi için canlı ve cansız birçok varlığı onun emrine ve hizmetine amâde kılmıştır. Birbirlerinin onuruna saygı göstermelerini emretmiş; cinayet, hırsızlık, zulüm ve bozgunculuk gibi insan onurunu zedeleyici fiilleri yasaklamıştır.

Ancak ne var ki her geçen gün daha fazla, kavga ve kaosa; işgal, savaş ve katliamlara sahne olan dünyamız, insanın insana tahakküm etme çabasına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Artık güçlünün güçsüzü ezdiği, güç ve çıkar ilişkilerinin her türlü değer ve erdemün üstünde tutulduğu bir dünyada yaşamaktayız. Bu dünya, tarafta açlıktan ölen, diğer tarafta ise tokluk'tan (obezite) ölen insanların paylaştığı bir dünyadır. Bir tarafta nükleer enerji ve endüstriyel faaliyetleri ile iklim değişikliğine neden olan küresel güçler refah içerisinde yaşamakta; diğer tarafta doğal afetler, kuraklık ve açlıkla mücadele etmek zorunda kalan üçüncü dünya ülkeleri can çekişmektedir.

Dünya devletleri ne kadar materyalist politikalar geliştirse geliştirsin dinin fert ve toplum hayatı üzerindeki etkisi geçmişte olduğu gibi bugün de devam etmektedir. Zira devletleri oluşturan toplumlardır ve insanlar birer din ve inanca mensuptur. Bu bağlamda özellikle ilâhî dinlerin insana verdiği değer ve insan onurunun korunmasına yönelik vurguları dünyada huzuru ve barışı sağlayabilir niteliktedir.

Bununla birlikte insanoğlu zaman zaman çıkardığı haksız savaşlara; dinlerin insan ve insan onuruna verdikleri değere inat dinî-kültürel referanslar bulabilmişlerdir. Bu kısa çalışmamızdan çıkardığımız sonuç şudur ki; savaşları

¹²⁶ Haluk Yergin, “Post Normal Zaman: Vahiy Kültüründe İnsan ve İnsan Hakları”, *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu* 1/1 (Aralık 2018), 187.

¹²⁷ el-Fetih 48/17.

çıkarımlar, kutsal metinler değil kutsal (!) insanlardır. Zira kutsal metinler, “insan” olma vasfını tüm mahlûkat için bir onur vesilesi kabul etmişlerdir. İnsana saygıyı öncelemiş, ancak bununla toplumsal huzurun sağlanabileceğini ve Allah’ın sevgisine mazhar olunabileceğini ilkeleştirmişlerdir. Bununla birlikte tarihsel süreçte farklı dinlere mensup insanlar tarafından gerçekleştirilen savaşların zaman zaman dinî referanslarla mantıksal bir zemine oturtulduğu da görülmektedir. Günümüz dünyasına bakıldığında ise maalesef geçmişten devralınan bu eğilimin devam ettiği ve dinin insana değer veren anlayışının terkedilerek yeryüzünde binlerce masum sivilin ölümüne yol açan kanlı savaşların farklı menfaatler için sürdürüldüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Said el-Kahtânî. 2 Cilt. b.y.: Dâr-u İbn Kayyim, 1406/1986.
- Adam, Baki. "Tevrat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mayıs 2022 <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevat>
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *er-Red ale'l-kâilîne bi vahdet-i vücûd*. thk. Ali Rıza b. Abdullah. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1415/1995.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâih şerh-u Mişkâti'l-mesâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts, 1422/2002.
- Ali el-Kârî. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu'ş-şifa*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Âlûsî, Ebü'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd. *Cilâü'l-ayneyn fî muhâkemeti'l-Ahmedeyn*. b.y.: Matbaatu'l-Medenî, 1401/1981.
- Atalay, Hâmit. *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınevi, 1420/1999.
- Ay, Yusuf. *Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Baalbaki, Ruhi. *al-Mavrid*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Basım, 1416/1995.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Baybal, Sami. Yahudilik ve Hıristiyanlığın Engellilere Bakışı. *Mütefekkir 2/4* (2015), 275-298.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Dımaşk: Dâr-u Turukî'n-Necât, 1422/2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Cohen, *Abraham Everyman's Talmud*. Londra: The Temple Press, 5. Basım. 1368/1949.
- Çağlayan, Harun. “İnsan Onuru Bağlamında Sorumluluk Bilinci”. *e-makalât Mezhep Araştırmaları* 8/2 (Güz 2015), 97-120.

- Çetinkaya, Kenan. "Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 147-160.
- Dam, Hasan. Karataş, Meryem. "Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Eylül/2014), 48-75.
- Dawkins, Richart. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Tunç Tuncay. Bilgin Kalisto. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1430/2009.
- Dimyâtî, Ebu Bekr. Osman b. Muhammed Şaddâ. *Îânetü't-tâlibîn alâ elfâz-i Fethi'l-Mübîn*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1418/1997.
- Duran, Asim. "İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2, (2018), 101-121.
- Ebü'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü'l-azame*. thk. Rızaullah b. Muhammed İdris el-Mübârekfûrî. 5 Cilt. Riyad, Dâru'l-Âsime, 1408/1987.
- Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nasiruddîn. *Mevsûatü'l-Elbânî*. Tertip: Şâdî, b. Muhammed âl-i Numân. 9 Cilt. San'a: Merkezu'n-Numân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- el-Cezerî, Abdurrahman. *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ. *Fetâvâ el-Lecnetü'd-Dâime-el-Mecmûatü'l-Ülâ*. nşr. Ahmed b. Abdürrezzak, ed-Düveys. 26 Cilt. Riyad: el-İdâratü'l-Âmmeti li'd-Dab', ts.
- es-Sagânî, Radiyyüddin Hasan b. Muhammed. *el-Mevzûât*. thk. Necm, Abdurrahman Halef. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 2. Basım, ts.
- et-Tüveycirî, Muhammed. *Mevsûatü'l-fıkhî'l-İslâmî*. 5 Cilt. b.y.: Beytü'l-Efkârü'd-Düveliyye, 1430/2009.
- Fahrettin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammedb. Ömer. *Mifâthu'l-gayb*. Beyrût: Dâr-u İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1420/2000.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1412/1991.
- Gedikli, Fikret. "Sosyo Psikolojik Açından Kur'an'da İnsan Onuru ve Ön Yargı İlişkisi." *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)*. (180-195). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Gölcük, Şerafettin. "Bazı Kur'anî Kavramlar ve Kur'an'da İnsan Tipleri." *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)*. (195-200). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Gradl, Hans-Georg. "İncil'de İnsanın Muhtaçlığı". *Müslümanlık ve Hristiyanlıkta İnsan*. ed. Mualla Selçuk, Martin Thurner. (99-111). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. Ankara: İSAM Yayınları. 1429/2008.
- Güven, Zeliha Zühal. *Yahudiliğin İnsana Yaklaşımı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans 1999.

- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir, Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm. Muhammed. *el-İhsân fî takrîb-i Sahih-i İbn Hibbân*. Tertip. Emir Alaâddin Ali. thk. Şuayip el-Arnâvûd. 17 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Muhammed Hacî. vd. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1408/1988.
- İbn Şecerî, Yahya b. el-Hüseyin b. İsmâil eş-Şecerî el-Cürçânî. *Tertîbü'l-Emâlî el-hamisiyyeti li's-Şecerî*. Tertip. Kâdı Muhhyiddîn Muhammed el-Kuraşî. thk. Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001).
- Karlı, İbrahim Hilmi. "İnsan Onuru Kavramının Kur'anî Dayanakları (Yaratılış Kıssası)" *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu. (19-21 Nisan 2013-Konya)*. (162-180). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kaya, Ali. "Câhiliyeden Kur'an'a Kerem Kavramı". *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 369-402.
- Kur'ân Meâlî*. Erişim 10 Mart 2022. <https://kuran.diyamet.gov.tr/>
- Karaman, Hayrettin. vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1438/2017.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 1423/2002.
- Kutub, Seyit. *Fî zilâli'l- Kur'ân*. 17. Baskı. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1412/1991
- Lorberbaum, Yair. "Human Dignity in the Jewish Tradition". *The Cambridge Handbook of Human Dignity*. ed. Marcus Düwell. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 135-144.
- Malatî, Ebu'l-Hüseyin. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-hevâ-i ve'l-bid'i*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, ts.
- Michel, Thomas. *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*. İstanbul: Lütuf Yayıncılık, 1413/1992.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Önen, Yaşar. Şanbey, Cemil Ziya. *Almanca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 1414/1993.
- Özcan, Şevket. "Dünya Dinlerinde Altın Kural: Diğergâmlık". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2018), 285-308.
- Parmaksızoğlu, Fatma Betül. "İnsan Hakları, Ahlak ve Kültür Açısından "Onur" Kavramına Yaklaşımın Kavramın Tanımlanmasına Etkileri". *Dini Araştırmalar* 21/54 (Temmuz-Aralık 2018), 225-246.
- Plaks, Andrew H. "Golden Rule". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. New York: Thomson Gale, 2. Basım, 2005.
- Redhouse. *İngilizce-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1974.
- Sâbık, Seyit. *Fıkhu's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 3. Basım. 1397/1977.
- Steuerwald, Karl. *Deutsch - Türkisches Wörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1974.

- Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifet-i meâni'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Dımaşk: Dâr-u İbn Kesîr, 1414/1993.
TDK Türkçe Sözlük. Erişim 23.03.2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Süneni't-Tirmizî*. thk. Beşâr Avâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Tozlu, İbrahim. "Onurlu İnsanın İnşasında Sünnetin Yeri ve Sahabe Örneği". *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru Sempozyumu (19-21 Nisan 2013-Konya)*. (237-266). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Wehr, Hans. *Arabisch-Deutsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 5. Basım, 1405/1985.
- Wendt, Heinz F. *Türkçe-Almanca ve Almanca-Türkçe Langenscheidt Cep Sözlüğü*. İstanbul: Anka Ofset, 1415/1994.
- Yaman, Sevde. "Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2, 2016, 338-354.
- Yergin, Haluk. "Post Normal Zaman: Vahiy Kültüründe İnsan ve İnsan Hakları". *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu* 1 (Aralık 2018).
- Yılmazcan, Defne. "Antik Yunan'da Oikos ve Kadın", *KAREFAD, ÇKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2020), 272-285.
- Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 12. Basım. ts.